

SCHWARZENBERGOVÉ – VZOR ČI NEPŘÍTEL?

ARISTOKRACIE NA PRAHU MODERNÍ DOBY¹

Jan Županič

Roku 1883 oslavil pražský kníže-arcibiskup Bedřich kardinál Schwarzenberg (1809–1885) padesáté výročí svého vysvěcení na kněze. Jako přední osobnost katolické církve v Čechách, ale i jako potomek jedné z nejváženějších šlechtických rodin Rakousko-Uherska se těšil obecné úctě, kterou zvyšovaly i jeho společenské a charitativní aktivity. Nepřekvapí proto, že oslava jeho jubilea se těšila značné pozornosti. Bedřich Schwarzenberg ale neměl jen stoupence a přátele. Dne 15. srpna 1883 se ve vídeňských novinách *Neuer Wiener Tagblatt* objevil nepodepsaný, sžíravě ironický úvodník nazvaný *Der Jubilär von Hradschin*.² Napadal a kritizoval nejen Schwarzenberga, ale především celou společenskou skupinu, jímž byl kardinál představitelem: aristokracii. Autorem úvodníku nebyl nikdo jiný než korunní princ a následník rakousko-uherského trůnu Rudolf...

Po staletí představovala aristokracie elitu Českého království. Po Bílé hoře sice šlechta prošla jistými změnami, ale její společenské postavení zůstalo nedotčeno. Co více – panský stav, jehož pozice byla dominantní již před Bílou horou, mimořádně posílil své postavení a jeho příslušníci vlastnili většinu půdy. Ani města, ani rytíři mu již nadále nebyli důstojnými partnery.³ Domácí i nově přistěhovalá aristokracie, mezi

1 Tato studie vznikla díky podpoře Grantové agentury České republiky, projekt č. 404/06/0810 Nová šlechta v českých zemích v 18.–19. století.

2 Brigitte HAMANN (ed.), *Kronprinz Rudolf. Majestät, ich warne Sie. Geheime und private Schriften*, Wien 1979, s. 91–99.

3 Srov. Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 67–76; Tomáš KNOZ, *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty*, Brno 2006, s. 13–16 a 699–710.

kerou vynikali od počátku 18. století Schwarzenbergové – jež můžeme díky jejich zámožnosti i významu v jistém smyslu pokládat za dědice Rožmberků – představovala vrstvu, ze které se rekrutovala politická i společenská elita země. Mezi ní a zbytkem společnosti zela propast. Nikoli nepřekročitelná, ale přesto velmi hluboká.

Otázka společenské rovnosti je stará jako lidstvo samo a přes veškerou snahu mnoha idealistů byl, je a zřejmě i bude svět stále rozdělen. Teorie rovnosti, která se do širšího evropského povědomí dostala společně s francouzskou revolucí, znamenala hluboký zásah do stávajícího společenského systému. Zásady stavovské společnosti ale byly v příkrém rozporu s myšlenkami, které se od konce 18. století začaly šířit z Paříže. Přitažlivá idea volnosti, rovnosti a bratrství se stala pro mnohé snem, jehož realizaci byli ochotni obětovat téměř cokoli. Zánik starých elit ovšem jen předznamenal nástup elit nových a rovnost tak zůstala jen prázdnou frází a nerealizovaným snem, ve který věřila pouze hrstka nadšenců. Je totiž otázkou, nakolik je společenská rovnost lidskou přirozeností. Existuje totiž rozdíl mezi rovností před zákonem, jež je obecně kladně přijímána, a rovností absolutní, společenskou, která se dodnes rozchází s názory velké části společnosti.

Podíváme-li se na podunajskou monarchii na konci její existence, platí toto tvrzení téměř absolutně. Přísná společenská hierarchie totiž nebyla typická jen pro vyšší vrstvy, ale výrazně se projevovala i u prostých obyvatel. I v obyčejné hospodě se zasedalo podle určitého zasedacího pořádku, který odrážel profesní i osobní prestiž.⁴ Kastovnictví vládlo všude. Při bližším pohledu je ale jasně patrné, že šlo většinou o kastovnictví profesní či ekonomické, případně o kombinaci obou. Jednotlivé skupiny navíc nebyly uzavřené a přijímaly mezi sebe schopné jedince ze všech společenských skupin, kteří se vypracovali na patřičnou úroveň. Z tohoto schématu se však jedna kasta vyčleňovala a tou byla právě aristokracie.

Tato skutečnost byla důsledkem několika faktorů. Velmi důležitou roli zde sehrála osobnost císaře Františka Josefa I., ze kterého konzervativní výchova i vnímání světa udělaly jednoho z nejpevnějších zastánců tradičních hodnot a člověka, který výrazně odlišoval „lepší“ lidi od „horších“. To mohlo mít – a v řadě případů také mělo – vážné důsledky. Snad žádný jiný panovnický dvůr nedával tak okázale a vyzývavě najevo přednost urozenosti před talentem. Dávno pryč byly časy, kdy první společnost podporovala Mozarta a kdy dokonce sám císař Josef II. navštívil svobodomyšlného spisovatele Voltaira.⁵

Byl tu ale i druhý faktor, nepochybně stejně závažný. Zatímco ještě na počátku 19. století představovala šlechta – a zejména aristokracie – nejen společenskou, ale i politickou a intelektuální elitu společnosti, během několika desítek let se situace zásadně změnila.⁶ Vzestup třetího stavu přijímala aristokracie zpočátku poměrně kladně a řada

4 „Podle pamětníků prý se ten, kdo vydělával o několik haléřů více, již vyhýbal spoludělníku méně placenému.“ Cit. dle: Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, Praha 1996, s. 183.

5 Otto URBAN, *František Josef I.*, Praha 1991, s. 75.

6 K této otázce srov. Nikolaus von PRERADOVICH, *Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804-1918) mit einem Ausblick bis zum Jahre 1945*, Wiesbaden 1955; též Ralph MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen: Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998.

jejích příslušníků dokonce vzestup schopných jedinců z jeho řad podporovala. To však neznamenalo, že by je považovala za sobě rovné. Šlechta se totiž stále považovala za politický národ a existence poddanství (a v části říše dokonce i nevolnictví), které její – byť omezené – kontrole podřizovala většinu populace, ji podporovala ve vědomí vlastní důležitosti. Pouze malá část aristokratů si uvědomovala nevyhnutelnost společenských změn a byla ochotna při jejich realizaci spolupracovat.

Třebaže se za zásadní přelom vývoje moderní společnosti podunajské monarchie pokládají osvícenské reformy druhé poloviny 18. století (i když většinou realizované jen v západní části říše), je nesporné, že teprve změny uskutečněné po roce 1848 – zejména odstranění poddanských vazeb a ustavení rovnosti všech obyvatel říše před zákonem – zasadily smrtelnou ránu tradiční stavovské společnosti a připravily šlechtu o funkce, které po staletí zastávala a jež pro ni měly zásadní význam.⁷ Třebaže značná část šlechty na zrušení poddanství hospodářsky profitovala,⁸ myšlenka obecné společenské rovnosti byla pro většinu příslušníků tohoto stavu nemyslitelná. Třebaže kuriové volební právo a existence dědičného členství v panské sněmovně zachovaly šlechtě jistá privilegia,⁹ její politický monopol zmizel a na dosud téměř výlučně šlechtickou půdu začal pronikat měšťanský živel.

S podobnou situací se musely smířit i elity jiných evropských monarchií. Postoj rakouské aristokracie byl však v mnohém specifický. Místo toho, aby se alespoň částečně otevřela novým elitám, změnila se nejpozději po polovině 19. století v téměř absolutně uzavřenou kastu, která až na výjimky odmítala navázat užší kontakty s ostatními skupinami obyvatelstva říše.¹⁰ Bystrá pozorovatelka baronka Bertha Suttnerová, rozená hraběnka Kinská (trpící ovšem mimořádným komplexem člověka stojícího na prazvláštním přelomu aristokracie a druhé společnosti, kam ji posunul morganatický sňatek jejího otce)¹¹ později napsala: „Rakouská šlechta ... je ze všeho nejméně zasažena modernou. Nerekrutuje se jako anglická *peerage*, z měšťanstva. Tady je oněch horních deset tisíc spíš kasta než třída. Modrá krev je pro ně článek víry. Mezi nimi a středním stavem zeje propast. Jenomže právě střední stav pracuje – manuálně i intelektuálně –, a protože každý kulturní pokrok je výsledkem práce, plyne z toho, že s podnětnými myšlenkami přichází právě střední stav. K oněm horním

7 Roman HOLEC – Judit PÁL, *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy*, Bratislava 2006, s. 26–27.

8 S výjimkou drobné uherské a haličské nobility, která tím byla naopak vážně ekonomicky zasažena.

9 Srov. Friedrich Graf LANJUS, *Die erbliche Reichratswürde in Österreich*, Schloß Haindorf am Kamp – Langenlois 1939; též Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006, s. 227 an.

10 William D. GODSEY, Jr., *Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era*, *The Journal of Modern History* 71, 1999, s. 56–104.

11 Byla dcerou Františka Josefa hraběte Kinského (1769–1843), ale na jejím narození lpěla neodstranitelná „skvrna“ v podobě matky Sophie (1815–1884), jež pocházela z novošlechtické rodiny Körnerů. Přestože byla příbuznou slavného německého romantického básníka a hrdiny protinapoleonských válek Karla Theodora Körnera (1791–1813), nemohla vykázat požadovaných šestnáct šlechtických předků „z rodin vysoké aristokracie, zaručujících urozený původ, a neměla tudíž právo na účast na všech velkých slavnostech u vídeňského dvora“. Cit. dle: Brigitte HAMANN, *Bertha von Suttner. Život po mír*, Praha 2006, s. 14.

deseti tisícům, kteří žijí mimo něj, neproniknou tyto myšlenky dosti zřetelně, nýbrž jen jako poněkud nepřijemný – poněvadž ohrožující – výstražný signál.¹²

O něco dříve si podobný postřeh poznamenal i historik John Lothrop Motley, který v letech 1861–1867 zastával úřad vyslance Spojených států amerických ve Vídni: „Anglická společnost je [ve srovnání s rakouskou] mnohem zajímavější, protože přijímá každého, kdo dělá něco zajímavého. Kdyby však nějaký Rakušan byl Shakespearem, Nelsonem a Raffaelem v jedné osobě, stejně by se do lepší společnosti ve Vídni nedostal, pokud by se ovšem nemohl prokázat šestnácti šlechtickými předky...“¹³

Je pozoruhodné, jak výrazný byl od druhé poloviny 19. století ústup šlechty nejen z politické, ale zejména z kulturní a intelektuální scény. Nejprve pozvolný proces se od osmdesátých let neustále zrychloval, tak, jak dosavadní elity vytlačoval z jejich tradičních domén měšťanský živel. Velká část aristokracie se za této situace stále více uzavírala v kruhu sobě rovných a kontakty s méně urozenými omezila na nejnужnější mez. Třebaže můžeme pochopit, že pro řadu z nich bylo odstranění vrchnostenských práv těžkou ranou, nevysvětluje to ústup aristokracie z vrcholné politiky i z kulturního života. Je snad pravdivé tvrzení, že onen pověstný šlechtický konzervatismus nebyl ničím jiným než bigotním odmítáním téměř jakýchkoli změn? Vedla snad dříve oslavovaná šlechtická výchova, i v éře Rakousko-Uherska probíhající většinou podle starých konceptů, k další izolaci této společenské skupiny?

Jedním z prvních, kdo na nebezpečné vyčleňování staré šlechty upozornil, byl teprve dvacetiletý korunní princ Rudolf. Vnímavý mladík, od dětství zcela jinak orientovaný než jeho císařský otec, ostře napadl životní styl rakouské aristokracie již ve své první, anonymně vydané politické brožůře *Der österreichische Adel und sein constitutioneller Beruf. Mahnruf an die aristokratische Jugend*.¹⁴ Předmětem jeho kritiky se stala zejména česká šlechta, s níž se seznámil během svého pražského pobytu a která také měla v monarchii jedno z nejpřednějších postavení. Je samozřejmostí, že do okruhu této aristokracie, která prince v Čechách obklopovala (či lépe: chtěla obklopovat), patřili i Schwarzenbergové. Princovi přátelé se ale rekrutovali ze zcela jiných kruhů, což vedlo k nepřehlédnutelnému napětí mezi ním a českými aristokraty.¹⁵

Předním Rudolfovým kritikem nebyl nikdo jiný než pražský kníže-arcibiskup Bedřich kardinál Schwarzenberg. Malá válka mezi oběma muži vypukla zřejmě hned na počátku pražského pobytu korunního prince. Starý arcibiskup se totiž pasoval do role Rudolfova mentora a několikrát upozornil na jeho (podle Schwarzenberga až příliš liberální) názory císaře. Pod drobnohled arcibiskupovy kritiky se nedostali jen přátelé a spolupracovníci korunního prince, většinou osoby měšťanského původu, a někdy dokonce i židovské víry, ale především jeho chování a záliby.¹⁶ Zrodilo se tak nepřátelství, které přetrvalo až do Schwarzenbergovy smrti.

12 Cit. dle: tamtéž, s. 14–15.

13 Z dopisu J. L. Motleye cituje: Brigitte HAMANN, *Der Wiener Hof und die Hofgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: Karl MÖCKL, *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert* (= Büdinger Forschungen zur Sozialgeschichte 1985 und 1986), Boppard am Rhein 1990, s. 72.

14 B. HAMANN (ed.), *Kronprinz Rudolf*, s. 18–52.

15 Brigitte HAMANNOVÁ, *Rudolf Habsburský – princ rebel*, Praha 2006, s. 166–172.

16 Tamtéž, s. 168–169.

Princ, který rozhodně nebyl člověkem nestranným, ale ani osobou, která by si dala vše líbit, o několik let později Schwarzenberga ostře napadl. Při výše zmíněném kardinálově výročí publikoval v srpnu 1883 v listu Neuer Wiener Tagblatt výše zmíněný článek, jenž nazval *Der Jubilär von Hradschin*.¹⁷ Jeho tón byl natolik ostrý, že musel být šéfredaktorem Morizem Szepsem redakčně „upraven“. Pokud si ovšem odmyslíme osobní zášť, která mezi Rudolfem a Schwarzebergem vládla, postihuje tento článek (stejně jako předchozí princova brožura) základní problémy, se kterými se rakouská aristokracie v této době potýkala: jistou sebestřednost, přezíravost a narůstající společenskou izolaci.

Přestože Rudolf kardinálu Schwarzenbergovi v mnohém křivdil, jeho obavy se ukázaly jako v zásadě oprávněné. Aristokratické kastovníctví druhé poloviny 19. a počátku 20. století nezůstalo bez odezvy. Podíváme-li se na případ českého národa, jež ovšem vykazuje ve srovnání s jinými národy monarchie jistá specifika, začalo docházet k opravdu úzkým stykům mezi aristokratickými a měšťanskými elitami na principu rovnosti příliš pozdě, teprve ve chvíli, kdy se český národ – reprezentovaný především plebejsky vystupující mladočeskou stranou – sám charakterizoval jako „národ bez šlechty“. Tento záhy obecně přijatý názor měl později závažné důsledky.¹⁸

Přesto však šlechta nadále zůstávala pro mnohé vzorem. Nové elity, nezřídka se šlechtickým titulem a erbem, napodobovaly aristokracii téměř ve všem: od vzorců chování v každodenním životě až po monumentální stavby, které svou nákladností konkurovaly velkolepým šlechtickým rezidencím. Není jisté překvapivé, že napodobován byl zejména životní styl nejbohatších rodin, mezi které samozřejmě patřili Schwarzenbergové. Již na počátku šedesátých let 19. století vystavěl Angelo rytíř Picchioni v Českém Rudolci zámek, při jehož budování se více než inspiroval schwarzenberskou Hlubokou.¹⁹ Ve stejné době přestavěl potomek slavného židovského finančníka Adama Alberta Höniga, Moritz rytíř Henigstein (1813–1879), svůj jihočeský zámek Dub ve stylu windsorské gotiky. Na dokončeném sídle pořádal velkolepé slavnosti a divadelní představení, jimiž chtěl konkurovat i podobným akcím hlubocko-krumlovských Schwarzenbergů.²⁰

Aristokraté však málokdy přijali tyto osoby za sobě rovné. Talent, majetek, ba dokonce ani šlechtický titul u mnohých totiž nic neznamenal, pokud nebyl zároveň

17 B. HAMANN (ed.), *Kronprinz Rudolf*, s. 91–99.

18 Jiří RAK, *Bývalí Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994, s. 67–81.

19 Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech I*, Praha 1977, s. 229–230; Ladislav HOŠÁK – Metoděj ZEMEK a kol., *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Jižní Morava*, s. 84–85; Jiří KUTHAN, *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*, Praha 2001, s. 182.

20 Henigstein koupil panství roku 1839 a zakrátko vynikl jako mimořádně úspěšný zemědělský podnikatel. Své aktivity však neomezoval pouze na prosperitu velkostatku – každou druhou neděli pořádal na svém zámku přednášky pro hospodáře z blízkého okolí a seznamoval je s novým způsobem hospodaření. Je zajímavé, že právě podnikatelské úspěchy byly i příčinou pádu rytíře Henigsteina. Rostoucí prosperita panství mu roku 1860 umožnila zahájit nákladnou přestavbu dubského zámku. Výdaje na reprezentaci ale nestačily jeho příjmy pokrýt a Henigstein se dostal do víru dluhů zakončených prodejem Dubu roku 1865. Srov. Františka VACHTOVÁ, *Bratrance Henigsteinové na poli orném i bitevním*, Heraldika. Bulletin pro pomocné vědy historické, 13, 1980, č. 1, s. 25–33; J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 184. J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 277.

spojen s bezchybným (či alespoň starobylým) původem, který se nedal získat penězi, zásluhami, pílí ani talentem. A právě tento postoj byl příčinou politické izolace této skupiny, která po rozpadu monarchie alespoň v první Československé republice vyvrcholila v její ostrakizování a prakticky ve vytlačení na okraj politického i společenského života.